

אנשים ללא שמות

Author(s): יוסף נודה

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ט (תשמ"ט), pp. 1-16

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036002>

Accessed: 04/12/2011 12:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

אנשים ללא שמות*

מאת יוסף נוה

אחת הדרכים העומדות לרשותנו בחקר החברה העתיקה היא בדיקת שמות בני האדם הנזכרים במקורות. העובדה שבמקרא ובספרות הרבנית, מחד גיסא, ובכתבי אוגרית ובממצא האפיקראפי האחר, מאידך גיסא, אנשים מסוימים נזכרים לא בשמם המלא, 'פלוני בן פלוני', ואף לא בשמם הפרטי, אלא רק 'בן פלוני', או ליתר דיוק 'בן X', העסיקה את החוקרים בתחומים השונים. במאמר זה אנסה לבחון את טיבו של הצירוף 'בן X', תוך כדי הסתמכות על מקורות המקרא, המשנה, התלמוד והחומר האפיקראפי הידוע כיום, ובכלל זה הכתובות שנתפרסמו רק לאחרונה.

בשנת 1950 פרסם אלברכט אלט מאמר בשם מעורר סקרנות, 'אנשים ללא שמות', ובו דן בצירוף 'בן X' ברשימות השמות שנתגלו באוגרית.¹ הואיל והרשימות הללו הן רשימות מינהליות, המונות בעלי מקצועות צבאיים ואזרחיים, ואף כוהנים, הנית אלט ש'בן X' חייב להיות שם רשמי. ואם בשם רשמי אינו מופיע שמו הפרטי של האיש, אלא רק שם אביו, הסיק אלט שהמינהל באוגרית לא ראה חשיבות בשם האיש, כי אם רק בשם האב. לדעת אלט אלה רשימות של אנשים נושאי משרות ממלכתיות, שעברו בירושה. אם מקבל המישרה מילא את התפקיד, הרי אז צוין ברשימה שמו הפרטי; אם הוא נפטר, או עזב את תפקידו מסיבה אחרת, והמישרה עברה בירושה לצאצאיו, אזי – טוען אלט – הבן, הנכד או צאצא אחר לא היו יכולים להיקרא ברשימות אלו באוגרית בשמותיהם, כי אם רק 'בן X'.

לדעת אלט, זוהי שיטה מינהלית כנענית, שהיתה מקובלת גם בישראל. עדות לכך הוא מוצא ברשימת נציבי שלמה שבמלכים א ד, אשר שם נזכרים חמישה נציבים ללא שמות פרטיים: בן-חור, בן-דקר, בן-חסד, בן-אבינדב ובן-גבר.² אלט טוען שנציבים אלה באו

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן למחקר בסיסי שבניהול האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. אני מודה לחברי ישראל אפעל על קריאתו הביקורתית את כתב היד של המאמר הזה.

1 A. Alt, 'Menschen ohne Namen', *Archiv Orientalni*, XVIII (1950), pp. 9–24 (= *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, III, München 1959, pp. 198–213)

2 לפי אחת הדעות, שהיו מקובלות לפני כן, נציבי שלמה הועתקו למקרא ממקור פגום, שחסרו בו שמותיהם הפרטיים של חמישה אנשים, שהיו רשומים בחלק הימני העליון של הרשימה. ראה למשל: W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, Baltimore 1942, pp. 140–141. ציור המשחזר את הרשימה הפגומה של נציבי שלמה ראה אצל: א' אורבך, המדבר וארץ הבחירה, א, תל-אביב תשי"ח, עמ' 256.

מהערים הכנעניות, ממשפחות מיוחסות שנשארו בתפקיד הזה דורות רבים, ושמן נרשם בשיטה שהיתה נהוגה באוגרית.

יתר על כן, העובדה שישעיהו (ז, ד, ה, ט; ח ו) מזכיר את 'בן רמליהו' מבלי לנקוב בשמו הפרטי של המלך, פקח, מוסברת על ידי אלט בהנחה שמוצאו של פקח היה ממשפחת אנשי צבא מקצועיים, כי הרי נאמר במלכים ב טו כה, שהיה שליחו של המלך. ברוח זו מנסה אלט להסביר גם את השם 'בן טבאל' (ישעיהו ז ו).

מן הדין להעיר, שהזכרת 'בן רמליהו' ו'בן טבאל' בספר ישעיהו ללא שמות פרטיים מוסברת בדרך כלל כמעין הבעת בוז או זלזול, כשם שמפורשים גם 'בן ישי' בשמואל א כ כז, ל-לא; כב ז-ט, יג, ו'בן אחיטוב' (במקום אחימלך בן אחיטוב) בשמואל א כב יב.³ דעתו של אלט זכתה למקום מכובד בחקר המקרא. ליונשטם בהתייחסו לשמות המקראיים המורכבים מהמלה 'בן' בתחילתם, ובמיוחד לאלו שברשימת נציבי שלמה, מביא את דעתו של אלט על הרשימות מאוגרית, היינו 'בן פלוני' פירוש: 'בן האיש שבזכותו זכה למשרתו'. והוא מוסיף:

מסתבר שגם נציבי שלמה שהמלה בן מורכבת בשמותיהם הם צאצאי משפחות כנעניות של פקידים. וראוי לתשומת לב גם השם בן טבאל. וכיצא בזה נמצא גם בימי חז"ל; עיין למשל משנה שקלים ה, א: אחיה על חולי מעיים... בן גבר על נעילת שערים, בן בבי על הפקיע, בן ארזה על הצלצל.⁴

השמות האחרונים לקוחים מרשימת הממונים בבית המקדש. וזו הרשימה במלואה, במשנה שקלים ה א:

- (1) יוחנן בן פינחס על החותמות
- (2) אחיה על הנסכים
- (3) מתתיה בן שמואל על הפקיע
- (4) פתחיה על הקנין...
- (5) בן אחיה על חולי מעיים
- (6) נחוניא חופר שיחין
- (7) גביני כרוז
- (8) בן גבר על נעילת שערים
- (9) בן בבי על הפקיע

3 ראה הדעות השונות אצל: D. J. A. Clines, 'X, X ben Y, ben Y. Personal Names in Hebrew: Narrative Style', VT, XXII (1972), pp. 282-287. בפסוקים שבהם 'נשבר הצירוף 'פלוני בן פלוני' (שופטים ה יב; שמואל א י יא; כה י; שמואל ב כ א; דברי הימים א יב יט), כמו 'מי דוד ומי בן-ישי' (שמואל א כה י), דן ע'צ מלמד במאמרו: 'שניים שהם אחד במקרא', תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 186-187. בפסוקים אלה מתייחס הסופר המקראי אל 'פלוני בן פלוני' כאל שתי מילים נרדפות, ומשתמש בהן בנפרד בשני חלקי החרוז.

4 ש"א ליונשטם, 'בן-', אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 154.

- (10) בן ארזה על הצלצל
 (11) הגרס בן לוי על השיר
 (12) בית גרמו על מעשה לחם הפנים
 (13) בית אכטינס על מעשה הקטרת
 (14) אלעזר על הפרכות
 (15) ופינחס על המלבוש

החכמים נחלקו בפירושם של השמות האלה. בירושלמי שם (שקלים ה א, מח ע"ג) נאמר: 'רבי חזקיה אמר ר' סימון ורבנן: חד אמר כשירי דור ודור בא למנות [עליהן]⁵, וחורנה אמר מי שהיה באותו הדור מנה מה שבדורו'. ברם למפרשים דעה שונה. ר' עובדיה מברטנורה אומר: 'ורבותי פירשו על שם שהממונים הראשונים שנתמנו על כך, כך היה שמם, לפיכך נקראו הבאים אחריהם על שמם'.⁶ בעל 'תקלין חדתינן', ר' ישראל משקלוב, תלמידו של הגאון מווילנה, טוען: 'לשון רבינו הגאון: כולם נקראו ע"ש הראשון'. אלבק בפירושו למשנה אומר: 'כל הממונים בבית המקדש על הדברים המנויים להלן נקראים בכל הדורות בשמות הנקובים כאן; אולי על שם הממונים הראשונים שנקראו כך'.⁷ יש דימיון בין הפירוש המסורתי של רשימת שמות הממונים במקדש לבין הסברו של אלט את רשימות השמות שנמצאו באוגרית. יש להניח שאלט לא ידע, או לפחות לא היה מודע, בעת כתיבת מאמרו, לפירוש המסורתי של שמות הממונים, ורק ליונשטם מצא את המכנה המשותף ביניהם.

מתקבל על הדעת שהתפקידים שנמנו ברשימה שבמשנה שקלים ה א, או חלק מהם, עברו במשפחה מדור לדור; על כך מעידים מס' 12-13 שברשימה: בית גרמו ובית אבטינס. אולם, כפי שנראה להלן, זוהי רשימה של אנשים החיים בדור אחד, שבה יש הנזכרים בשם מלא (מס' 1, 3; מס' 11: הוגרס [כנראה כינוי] + בן לוי), בשם פרטי בלבד (מס' 2, 4, 6, 14, 15), בשם אב בלבד (מס' 5; בן אחיה), בצירוף 'בן + כינוי' (8, 9, 10), או בכינוי בלבד (כנראה מס' 7: גביני). זוהי רשימת שמות אופיינית של אנשים החיים בחברה סגורה, שבה יש המכונים בשם הפרטי, או בשם אביהם, או בכינוייהם. גם רשימת הממונים שבתוספתא, שקלים ב יד, מונה שמות דומים:

- 5 ראה: י' זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי, לביור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 71. הוא מציין כי "עליהן" נוסף על הגליון ולא נמצא בשום נוסח, לא כאן ולא במקבילה שביומא סוף פרק ג', מא ריש ע"ב'.
 6 בפירושו לשקלים ה א. מקורו כנראה בתוספות, מנחות סד ע"ב, דיבור המתחיל 'אמר להו'. ברם בכל הדורות קמו לערער על הפירוש המסורתי. ראה: תוספות יום טוב, שם, הטוען נגד ר' עובדיה מברטנורה, וכן את הספרות שמביא אלבק (בהערה הבאה).
 7 ב'השלמות ותוספות' לסדר מועד, ירושלים-תל-אביב תשי"ב, עמ' 462, מתווכח אלבק עם חוקרי המשנה שקיבלו את הפירוש השני שבירושלמי.

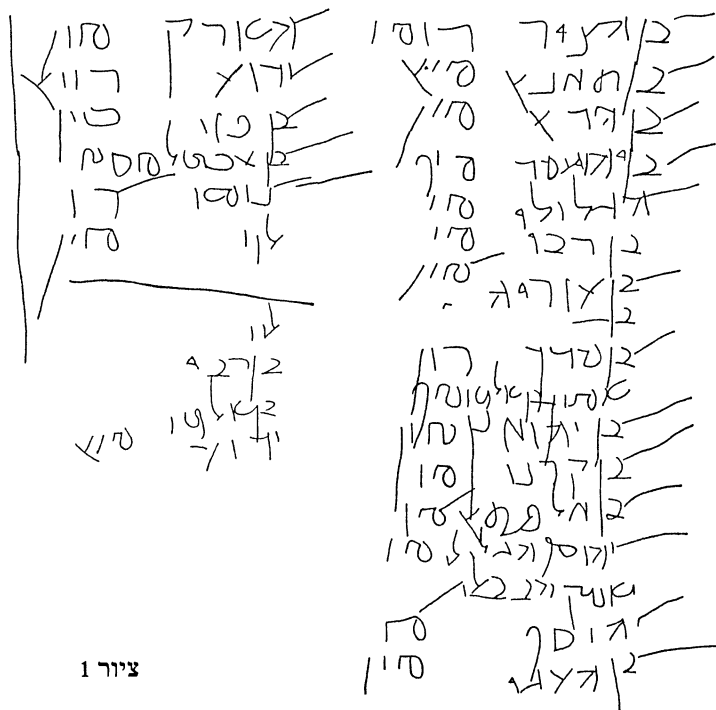
יוחנן בן גודגדא על נעילת שערים
 בן טוטפת על המפתחות
 בן ריפאי על הלולב
 [בן] ארזא על הדוכן
 שמואל על התנורים
 בנימין על החביתים
 בן מקליט על מלח
 בן פלך על העצים.⁸

רשימות כאלה ידועות לנו גם מהממצא האפיגראפי של תקופת המשנה. רשימת השמות החרוטה בכתב רהוט על מכסה של גלוסקמה, שנמצא במערת קברים בבית-פגי, מדגימה יפה כיצד נקראו בני אדם במסגרת חברתית מוגדרת. בצד השמות והכינויים מצוינים קיצורים של סכומי כסף קטנים: ר (= 'רבע' שקל = דינר או דרכמה), ם (= 'מעה' = שישית הדינר); ף (= 'פלג', או חצי [מעה]). מכאן הסיקו החוקרים, שזוהי רשימת פועלים, שעבדו בבית מלאכה לגלוסקמאות, עם פירוט שכרם (היומי). וזה נוסח הרשימה (ציור 1):⁹

Col. II		Col. I
III ם	— השרק	— בן הציר
IIII ר	— ידוע	— בן תחנא
III כ	20 — בן פזי	— בן יהודא
I	— בן אפטלמיס ם	— בן יהויעמד
I ר	— נרמש	5 — הגלילי
III ם	לוי	— בן רבי
	לוי	— בן עזריה
	בן רבי	— בן -
	25 — בן שלטו	— בן מדך
IIII ם	ידוע	10 — שמעון בן שלטו ם I ף
		— בן יהוחנן III ם
		— בן קרנו II ם
		— בן חלפתא II ם
		— יהוסף הגלילי II ם
		15 — ישניק הבבלי
		— יהוסף I ם
		— בן העגי II ם

8 ראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 691–692. בעניין 'בן X' שברשימות הממונים במשנה ובתוספתא בפרט, ובספרות המשנה והתלמוד בכלל, ראה: ש' קליין, 'לחקר השמות והכינויים', לשוננו, א (תרפ"ט), עמ' 325–350; ב (תר"ץ), עמ' 260–272. ראה גם: רחל חכלילי, 'שמות וכינויים אצל היהודים בתקופת הבית השני', ארץ ישראל, יז (תשמ"ד), עמ' 211–188.

9 J. T. Milik, 'Le couvercle de Bethphage', *Hommages à A. Dupont-Sommer*, Paris

בהתייחסו לרשימה זו העיר יחזקאל קוטשר: 'אנו רואים שלא היו מרבים להשתמש לצרכי יום-יום בשמות השלמים, על כל פנים העניינים שבעם לא היו משתמשים בהם'.¹⁰

75–94. 1971. ציור 1 והתעתיק לקוחים ממאמר זה, אף על פי שקריאות אחדות מסופקות. מן הדין לחזור ולהדגיש, כי קיימת רק רשימה אחת, זו הנמצאת היום במוזיאון לובר בפאריס. הרשימה המצויה במנזר פלגילאציה בירושלים אינה אלא זיוף מודרני.

10 י' קוטשר, 'הכתובות העבריות והארמיות בירושלים מימי הבית השני', בתוך: מ' אבי-יונה (עורך), ספר ירושלים, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, עמ' 355. קוטשר התייחס אל שתי הרשימות, האמיתית והמזויפת. ומצא בטקסט זה 'רמז שהיו מדברים עברית בעיר'. וראה להלן.

נראה הדבר שעל מכסה הגלוסקמה נחרתו שמותיהם וכינוייהם של אנשים כפי שנקראו בתבורה.

מאותו פרק זמן – דהיינו מסוף ימי הבית השני (ואולי שנים מועטות לאחר חורבנו) – הגיעה אלינו עדות אפיגראפית ברורה, המלמדת שבמסגרת חברתית מוגדרת נקראו אנשים לעתים קרובות 'בן פלוני' או 'בן + כינוי', וכיוצא בזה בשם פרטי ו/או בכינוי. בין האוסטרקונים שנתגלו במצדה יש מספר רשימות של שמות בכתב קורסיבי, ויש חרסים קטנים רבים שעל כל אחד מהם נרשם רק שם או כינוי בודד. מתקבל על הדעת שממצא זה שייך ללוחמים שהגנו על מצדה עד שנפלה בשנת 73 לספירה.¹¹

מצדה, מס' 420 (ציור 2):

בר הלקי 11+]

הגדראין 10+]

בר קרזלא 21

זומלית זערא 10

בר ישוע 21

בר קסא 12

ישוע גירא 10

מצדה, מס' 421 (ציור 3):

בר חנון ד

יאחז ג

אליעזר ד

שאול ד

בר חרשא ג

בר בניה ג

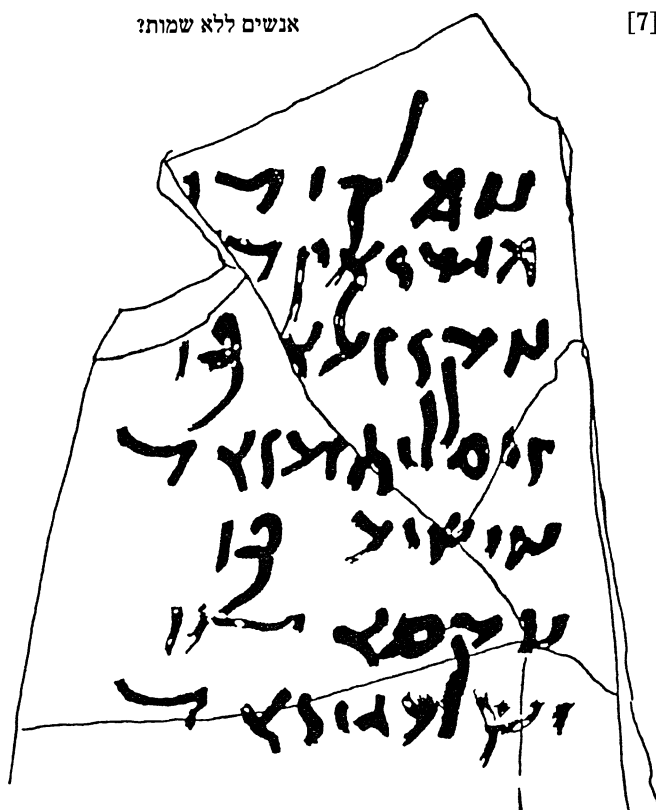
בר קרזלא] [

שמעון] [

בר] [

11 Y. Yadin and J. Naveh, "The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions", *Masada*, I, Jerusalem [in Press] and, וראה שם, הדיון בשמות, בכינויים ובתופעות שבלשונן ובכתיבן של כתובות אלה. לענייננו חשוב לציין, כי 'קרזלא' פירושו בסורית כדור או פקעת של חוטים, דהיינו משהו עגול או מגולל (ראה 'מקורול' בלשון חכמים); ואילו 'כנבון' (מס' 403) משמעו עוגה (מאפה שיש לו צורה עגולה), בסורית 'כבונא'. הציורים 2 ו-3 הם מעשי ידיה של עדה ירדני.

ציור 2

ציור 3

בנוסף לשתי הרשימות הללו נמצאו חרסים אחדים עם רשימות קצרות יותר:

מס' 422: בר חגי

יאחז ג

מס' 424: הקרני

ש 2

מס' 425: שמואל ה

בר חלכתה ה

ברשימות אלה נמנו אנשים שונים בשמותיהם ובכינוייהם (אך לא בשמם המלא), וליד כל שם או כינוי צוין מספר, כנראה כמות של כסף (ראה מס' 424: 'הקרני ש[קלים] 2'). 'הגדראין' מציינים כנראה שני בני אדם או יותר, שמוצאם מהעיר גדר או גדור. מלה זו והמלה 'הקרני', הם הכינויים העבריים היחידים ברשימות. כל האחרים ארמיים הם; בניגוד לרשימה שעל מכסה הגלוסקמה מבית-פגי, המעידה, ככל הנראה, כי שפת הדיבור בקרב הפועלים שנמנו שם היתה עברית. גם בקבוצת החרסים, שלדעת ידין עשויים להיות הגורלות שהטילו אלעזר בן יאיר וחבריו, אחורני המתאבדים במצדה,¹² מופיעים שמות וכינויים עבריים:

מס' 429: בן הנהמת	מס' 435: בן פטי
מס' 430: בן כנבון	מס' 436: ציפון
מס' 431: בני	מס' 437: בן יאיר
מס' 432: גרידא	מס' 438: מלתא
מס' 433: חוני	מס' 439: יואב
מס' 434: העמקי	מס' 440: צידא

בקבוצה אחרת של חרסים קטנים עם שמות בודדים מצויים: 'אלעזר' (מס' 381), 'דוסתס' (382), 'יועזר' (383), 'אושעיה' (384) ו'חזקיה' (385); לדעת ידין אלה עשויים להיות שמות של כוהנים או של לויים.¹³ כן נמצאו חרסים עם ציוני שמות או כינויים של נשים: 'אתת [ז]בידא' (מס' 399), 'אשת טיבו' (מס' 400, נכתב על קנקן), 'אתת יעקוב' (402), 'בת דמלי' (403), 'שלום הגלי[לית]' (404) ו'בת קתרא' (405). על ארבעה קנקנים כתוב 'בר יסון' (מס' 480-483). על הרבה כדים יש שמות פרטיים, כגון 'יהוחנן' (484), 'יהודה' (490), 'מתיה' (499) ו'יעקוב' (500). אולם על קנקנים מופיעים גם שמות מלאים,

12 י' ידין, מצדה, בימים ההם – בזמן הזה, חיפה תשכ"ו, עמ' 197-201.

13 י' ידין, 'מצדה, עונת החפירות הראשונה', ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כט (תשכ"ה), עמ' 125; י' ידין, 'מצדה', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 387.

כגון 'שמעון בר יהוסף' (463), 'זבִּידוֹ בִּר יִשְׁמַעֵל' (468), 'יהוסף בר אלעזר' (470), או 'שמעון בר נוטוס' (462).

שמות מלאים – שהם שמות פורמליים – נכתבו על כדים לשם ציון בעלות על הכד, או אחריות על תכולתו. אולם על החרסים הקטנים וברשימות השמות צוין רק שמו הפרטי או כינויו של האיש – שמו הלא־פורמלי והבלתי־רשמי – כפי שקראו לו חבריו ומכריו הקרובים ביותר.

ראינו איפוא שאנשים שונים, ואין זה משנה מה היה מעמדם, נקראו לעתים קרובות בשם פרטי, בכינוי, או 'בן א'. בצירוף הזה × יכול לציין את שם האב או את כינוי האב; אך יש גם ש'בן א' הוא עצם הכינוי. שמואל קליין אסף קרוב למאה כינויים מזמן המשנה והתלמוד המתחילים במלה 'בן' ו'בר'; נציין אחדים מהם: בן בבא, בן החורנית, בן הרצחן, בר כוכבא, בן כלבא שבוע, בר לקישא, בר נפחא. הוא דן בכל כינוי בנפרד ובתופעה בכללה.¹⁴ לעתים קרובות מכירים אנו מהמקורות גם את שמו הפרטי של האיש, הידוע בעיקר בכינויו או בשם משפחתו (וראה להלן). דרך משל, בעל ספר המשלים מכוונה בספרו 'שמעון בן ישוע בן אלעזר בן סירא' (ג, 27; נא, 30), אך במקורות האחרים הוא נקרא בקיצור 'בן סירא' (בבלי, סנהדרין ק ע"ב), או 'בר סירא' (בראשית רבה סוף פרשה עג; תיאודור־אלבק, עמ' 857). לדעת קליין, בן סירא מתייחס אל משפחת הכוהנים 'בני הקוק', הנזכרים בנחמיה ג ד, כד; ז סג; דברי הימים א כד י. המלה 'סירא' באה להחליף את 'קוק' (= 'סירה'), 'מפני הוראתו הבלתי נעימה, כמו ששינו את "חזיר" ל"חזיר" (דברי הימים א כד טו).¹⁵ קליין עמד על כך שהכינויים נועדו 'להבדיל איש מרעהו מפני ריבוי השמות השווים',¹⁶ וטען כי 'טעות היא לחשוב שהזכרת איזה איש על שם אביו, ולא על שמו הוא, היא פגיעה בכבודו'. בצד 'בן סירא' ו'בן ישי', מביא קליין את 'בן עמרם' ו'בן זכאי', ומוסיף: 'כנראה הראה העם בקיצור כזה את החיבה המיוחדת אשר רחש לאנשים ידועים'.¹⁷

כל יילוד מקבל שם. זהו שמו הפרטי המלווה אותו כל ימיו, וכך קוראים לו בני משפחתו וחבריו הילדים והנערים. לכשגדל הנער והיה לבחור, מחוץ למשפחתו ומחוץ למסגרת חבריו, הוא נקרא לעתים בשמו המלא, 'פלוני בן פלוני'; הבחורה – 'פלונית בת פלוני', ואשה נשואה – 'פלונית אשת פלוני'. שמות מלאים כאלה מופיעים לרוב בתעודות משפטיות, בציוני בעלות על חפצים שונים, בחותמות ובכתובות קבר. 'פלוני בן פלוני' הוא שם רשמי, פורמלי. אולם רוב ימיהם של בני האדם מתנהלים מחוץ למסגרות הרשמיות והפורמליות. האנשים מבליים את רוב זמנם בחברת בני אדם מוכרים. במסגרת חברתית מוגדרת, כגון יחידה צבאית, קבוצת פועלים וכיו"ב, אין האדם מכוונה בשמו

14 קליין (לעיל, הערה 8), שם.

15 קליין, לשוננו א, שם, עמ' 341. כינויי משפחה רבים מצויים ברשימות שבעזרא ב ובנחמיה ג, כגון בן הצורפי, בן הרקחים, בן הלוחש, בני פרעוש.

16 שם, עמ' 330.

17 קליין, לשוננו ב, שם, עמ' 267.

המלא. תמיד קיימת נטייה לקצר ולהשמיט את אחד האיברים של הצירוף 'פלוני בן פלוני'. יש שהוא נקרא בשמו הפרטי, כמו בקרב המשפחה, ויש שנשמט החלק הראשון מהנוסח המלא. אל צורות מקוצרות אלה יש להתייחס כאל שמות חיבה. שמות חיבה מקוצרים אפשר ליצור לא רק משם פרטי, אלא גם משם מלא. יכולות להיות סיבות שונות לכך שאדם כלשהו ייקרא בשם אביו בלבד, או שיודבק לשמו כינוי, או שייקרא רק בכינוי. לא רק חיבה, אלא גם שנאה, גנאי ולעג, ואף ליצנות לשמה, יכולים לגרום להיווצרותו של כינוי. הואיל ובני אדם רבים נקראו בשמות זהים, היתה נטייה להדביק כינויים או שמות לוואי, וכך להבחין בין איש למשנהו.¹⁸ הכינוי עשוי לציין מוצא, מקצוע, תואר, תכונה כלשהי – חיובית או שלילית – ואפילו מום. לעתים דבקו שמות הלוואי בבנים, בנכדים ובצאצאים הבאים אחריהם, והפכו לשם משפחה. נראה הדבר שהכתובות על שתי גלוסקמאות, שבהן נלקטו עצמותיהם של איש ואשתו בקבר משפחתי בהר הצופים, עשויות להצביע על היווצרותו של שם משפחה מכינוי אישי. הכתובות הן:

חנניה בר יהונתן הנזר

שלום אנת חנניה בר הנזיר

אבי הנפטר, יהונתן, מכונה 'הנזיר', ואילו בנו חנניה הוא 'בר הנזיר'. כאן יש לכינוי צורה קבוצה (עברית), שאינה מתחשבת בלשון הטקסט (ארמית).¹⁹

שמות משפחה ידועים לנו מהמקורות. למעלה נזכרו 'בני הקוץ' ו'בני חזיר' המקראיים, ו'בית גרמו' ו'בית אבטינס' שבמשנה שקלים ה. א. בבבלי פסחים נז ע"א, ובתוספתא מנחות יג כא, מדובר בארבע משפחות של כוהנים גדולים הרודים בעם: בית בייתוס, בית חנין, בית קתרוס ובית ישמעאל בן פיאבי. שרידים של שני נציגים ממשפחת קתרוס העלו החפירות הארכיאולוגיות: על חרס מס' 405 ממצדה כתוב 'בת קתרא' (ראה לעיל), ועל אבן משקל שנמצאה ברובע היהודי בירושלים חרות 'דבר קתרא'.²⁰

18 ברשימה מבית פגי מבחינים בין 'הגלילי' (שורה 5), 'היוסף הגלילי' (14) ו'היוסף' (16). ברשימה מאוגרית UT 2085, שתואר להלן, נזכרים שני אנשים בעלי שמות פרטיים זהים: ilthm bn dnn ו-ilthm bn s₂rn; ב-UT 2078, שהיא רשימת שמות לא-פורמלית, אחד נקרא בשמו הפרטי, ilthm, ואילו השני מכונה bn s₂rn.

19 נ' אביגד, 'אחוזות הקבר של משפחת נזיר על הר הצופים', ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 47–48.
20 נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 129–131. לפירוש השם 'קתרוס' ראה להלן, הערה 35. בגלוסקמאות שנתגלו במערת קברים, במושבה היוונית שבירושלים, כל הנקברים מתייחסים אל אבי המשפחה ששמו או כינויו היה 'קלון'; ראה: J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, II, Rome 1952, Nos. 1350–1355. ספק אם אפשר להסיק מהכתובות שעל הגלוסקמאות שנמצאו במערת קברים ביריחו, כי 'גלית' היה שם משפחה. ראה: Rachel Hachlili, 'The Goliath Family in Jericho', *BASOR*, CCXXXV (1979), pp. 31–65. לאחר עיון בלוח שבעמ' 34–35, אין שום ודאות שהעצמות שהיו בעת החפירה בגלוסקמאות הן עצמותיהן של הנזכרים בכתובות שעל גבי הגלוסקמאות השונות. על כן נשאלת השאלה, אם אין 'גלית' כינוי של יהועזר בלבד, גם כאשר נזכר 'יהועזר' (בן אלעזר) גלית, כדי להבחין בין 'יהועזר גלית' לבין

הממצא האפיגרפי עשיר בשמות לא־רשמיים. למעלה ראינו את רשימת השמות מבית־פגי ואת הרשימות והחרסים הקטנים ממצדה. עתה נמנה את הדוגמאות האחרות; נתחיל במאוחרות יותר, ונשוב לתעודות הקדומות שנתגלו באוגרית, ובכך נסגור את המעגל.

באחת הכתובות שעיטרו את קירותיו המטויחים של בית הכנסת העתיק ברחוב שבעמק בית־שאן (באתר שבו נמצאה גם כתובת הלכתית), נרשמו שמות התורמים. אמנם הכתובת מקוטעת מאוד, אך נוסף על מספר שמות מלאים, אפשר לקרוא את השמות והכינויים הבאים: 'חליפה] טפשא', 'ש[מע]ון שפי', 'תדי אורגה' ו'תנחום שטיה'.²¹ אף על פי שברשימה (לפחות בקטעים ששרדו) חסר הצירוף 'בן X', יש בדוגמאות אלה כדי להראות שכינויים ושמות־גנאי לא נעדרו אפילו מכתובת רשמית של בית כנסת, המונה עושי מצווה ונותני צדקה.

באגרת עברית מוואדי מורבעת, שנשלחה משמעון בן כוסבה לישוע בן גלגלה, נאמר: 'שאני נתן תכבלים ברגלכם כמה שעסת[י] לבן עפלול'.²² 'בן עפלול' היה כנראה שם־גנאי.

למעלה נזכרה אבן המשקל 'דבר קתרס' מהרובע היהודי. באתר הזה נתגלו גם 'שני כני טבעת של חרס, שהיו מציבים בתוכם כלים בעלי קרקעית מעוגלת. על כל אחד מהם חרותה המלה "בניסן" בכתב רוט, ברור ויפה'.²³ מלה זו יש לקרוא, כנראה, 'בניס(ו)ן'; והשווה לעיל עם הכתובות 'בר יסון' על הכדים ממצדה (מס' 480–483).

מפרק זמן קדום יותר, מהתקופה הפרסית, שרדו בתל שקמונה שליד חיפה שני כדי יין, שעליהם נרשם בפיניקית, בין היתר, גם שמו של הכורס או סוחר היין: 'בן מתן'.²⁴ מסוף ימי הבית הראשון נמצאו כתובות הנוגעות לענייננו בחפירות עיר־דוד, לכיש וערד. על אחד הכדים מעיר־דוד כתוב: 'לבת יעמא', דהיינו הכד היה שייך לאשה שכינויה היה 'בת יעמא'. באוסטרקון מקוטע מאוד, שאף הוא נתגלה בעיר־דוד, אפשר לראות שרידים של כתב בשתי עמודות. מהעמודה הראשונה שרדו בקצה השמאלי סימנים המציינים כנראה כמויות של חיטים או שעורים; מהעמודה השנייה אפשר לראות את תחילת הכתוב, והמלה 'אשת...'. חוזרת שם שלוש פעמים, בראשי שלוש שורות. אם כן, היתה זו רשימת נשים נשואות, שבצד שמותיהן הלא־פורמליים נרשמו הכמויות.²⁵

²¹ 'יהועזר אזביא' ואנשים אחרים במשפחה שנקראו יהועזר? בעניין הקריאה 'אזביא' ראה: E.

Puech, 'Inscriptions funéraires palestiniennes', *RB*, XC (1983), pp. 508–511

²² Fanny Vitto, 'The כתובת עדיין לא פורסמה, אך תצלומה צורף למאמר של החופרת: Synagogue of Rehov', in: L. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, p. 93

²³ J. T. Milik, in: P. Benoit et al., *Les grottes de Murabba'at (Discoveries in the Judaean Desert, II)*, Oxford 1968, No. 43

²⁴ אביגד (לעיל, הערה 20), עמ' 202.

²⁵ F. M. Cross, 'Jar Inscriptions from Shiqmona', *IEJ*, XVIII (1968), pp. 226–233

25 כתובות עיר־דוד יתפרסמו בקרוב על־ידי מחבר מאמר זה.

טורסיני פרסם שתי רשימות של שמות מלכיש. בחרס 1 נרשמו בחמש שורות חמישה שמות: 'גמריהו בן הציליהו, יאזניהו בן טבשלם' וכו'. בחרס 19 היתה רשימה ארוכה יותר, אך רק ארבע השורות העליונות ניתנות לקריאה:²⁶

בן עזר 10

פקח 11

מבל 50

שמעיהו 50

טורסיני שם לב לכך שכתבו של חרס 1 'שונה מזה של רוב מכתבי לכיש... צורת האותיות שבחרס זה דומה יותר מאשר כתב יתר המכתבים לכתב של חרסי שומרון'. אף מוסיף טורסיני: 'על פי צורות אלו היה אפשר לחשוב על הבדל של זמן בין המכתבים, אבל העובדות הארכיאולוגיות אינן נותנות מקום להשערה כזאת. ...עובדה ידועה היא, שצורות כתב שונות משמשות יחד בכל התקופות'.²⁷ אם נתרגם את דבריו הנכונים של טורסיני למונחים פליאוגראפיים, נאמר שהכתב של חרס 1 יותר פורמלי, ואילו זה של רוב המכתבים קורסיבי (רהוט) יותר. מצביעה על כך גם ההקפדה היתרה בחרס 1 על עיכוי הקווים היורדים באלכסון משמאל לימין. כמו כן ידועה העובדה, שכתב וכתוב פורמליים מלווים בדרך כלל טקסט פורמלי, בעוד שטקסט לא-פורמלי נכתב לעתים קרובות בכתב רהוט. ואכן, חרס 19 כתוב בכתב הרבה יותר קורסיבי מאשר חרס 1, אף על פי ששניהם בני זמן אחד. כאן המקום לחזור ולהדגיש, שהרשימות מבית-פגי וממצדה שנידונו למעלה (ראה ציורים 1-3) נכתבו בכתב רהוט.

גם בחפירות בתל ערד נמצאו כתובות שבהן נזכרו בני אדם בצירוף 'בן א'. נחשפו שמונה חרסים קטנים עם שמות בודדים (השווה למעלה עם ממצא דומה במצדה), וביניהם: 'מרמות', 'ציד', 'ישפט', 'פשחר', 'בן חמדא' וכנראה 'בן נחמיהו'. אהרונ' עורר את השאלה אם "פתקים" אלה אינם גורלות של משמרות כהונה במקדש'.²⁸ כמו כן נמצאה בערד רשימת שמות שנכתבה על קערה שלמה. הכתובת מקוטעת למדי, אך על בסיס הקערה אפשר לקרוא:

בני בצל 3

בני קרח 2

בן גלגל 1

26 נ"ה טורסיני, תעודות לכיש, ירושלים תשמ"ח (הוצאה חדשה); הקריאה 'בן עזר' בחרס 19 היא קריאתו של אולברייט; ראה הערותיו של ש' אחיטוב, שם, עמ' 243.

27 שם, עמ' 23.

28 י' אהרונ', כתובות ערד, ירושלים תשל"ו, עמ' 89. הקריאה 'ציד' היא של A. Lemaire, *Inscriptions hébraïques, I, Les ostraca*, Paris 1977, p. 122 והשווה עם 'צידא' בחרס מס' 440 ממצדה, הנזכר למעלה.

במילים אחרות: שלושה בני בצל, שניים ממשפחת קרח ואיש אחד, שהוא בן של (משפחת) גלגל. לדעת אהרונ' אין אלו שמות פרטיים רגילים, אלא כינויים הקשורים בכהונה.²⁹ ועתה נחזור נא אל רשימות השמות שנמצאו באוגרית. נראה לי שטעה אלט כשהניח שהשמות ברשימות הללו כולם שמות רשמיים, ו'בן X' הוא שם שיש מאחוריו רעיון המעוגן באדמיניסטרציה הממלכתית. על טעות זו עמד כבר מיכאל הלצר, בעת שהתווכח עם נ"ב יאנקובסקה, שהסיקה מהרשימות שבאוגרית, שקהילת המשפחה המורחבת תפסה מקום מפתח בארגון הצבאי האדמיניסטרטיבי של המדינה. הלצר השווה מספר תעודות וקבע:

בכל מקרה, שבתעודה PRU.III, 16.257 רשומים הכוהנים (šangu) בשםם ובשם האב, רשומים אותם הכוהנים (khnm) בתעודה UT 400 בשם האב בלבד. מוזאת עלינו להסיק, שלא לה שכתבו את הרשימות לא היה חשוב כלל, אם יירשם השם במילואו (פלוגי בן פלוגי) אם לא.³⁰

להלן מוצגים שמותיהם של אותם הכוהנים כפי שהם מופיעים בשתי הרשימות המקבילות:³¹

UT 400, VI

21 khnm
25 bn. nqly
26 bn. snrn
27 bn. tgd
28 bn. dtn
29 bn. amdn
30 bn. tmrn
31 bn. pzny
32 bn. mglb

PRU, III: 16.257, III

37 LÚMEŠ šangû
42 ¹ku-un-am-mu mâr ni-qa-la-a
45 ¹ar(i)-¹tešub mâr sí-na-ra-na
46 ¹ia-an-ḥa-am-mu mâr ši-gu-di
40 ¹tak-¹tešub mâr da-di-ni
38 ¹abdu mâr am-ma-da-na
49 ¹ia-tar-¹nergal mâr ša-am-ra-na
41 ¹ia-an-ḥa-am-mu mâr pí-sú-ni
44 ¹a-bur₅-ša-nu mâr na-ma-ak-li-bi

29 אהרונ', שם, עמ' 84.

30 ראה: מ' הלצר (=מ' גלצר), 'עוד לעניין השלטון העצמי הקהילתי באוגרית', בתוך: השלטון העירוני העצמי במזרח הקדום, קונטרסים לתלמידים בהוצאת החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ו, עמ' 112 (תרגום מאת רבקה נדל של מאמר רוסי, שפורסם ב- Vestnik Drevney Istorii, 1965 [2], pp. 3 ff.). כתבי אוגרית הנזכרים כאן לקוחים מן הספרים הבאים: PRU III — J. Nougayrol, *Le palais royal d'Ugarit*, III, Paris 1955

UT — C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Rome 1965

M. Heltzer, *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit*, Wiesbaden 1982, pp. 133–134

בדוגמה שלמעלה, השמות המלאים מופיעים רק בנוסח האכדי. ואילו ברשימות שנכתבו בלשון ובכתב האוגריתיים, נזכרו אותם הכוהנים בשמות מקוצרים 'בן x'. אולם גם בטקסט אוגריתי עשויים להימנות שמות מלאים. להלן השוואה בין שתי רשימות אוגריתיות המונות את אותם האנשים, פעם בשמותיהם המלאים ופעם בשמותיהם הלא-רשמיים, דהיינו בשם פרטי או 'בן פלוני':³²

UT 2078

- 13 ilthm
- 12 pss₂
- 7 bn. 'yn
- 2 bn. ilrš
- 22 bn. s₂rn
- 8 bn. grb

UT 2085

- 5 ilthm. bn. dnn
- 8 pss₂. bn. buly
- 10 n'mn. bn. 'yn
- 11 'p₂n. bn. ilrš
- 12 ilthm. bn. s₂rn
- 13 šmlbu. bn. grb

ב-UT 2078, שהיא רשימה של שמות בלתי-רשמיים, נזכרים גם אנשים בכינוייהם בלבד: בשורה 11 kry, ובשורה 18 krt_y.

הלצר הפנה את תשומת לבנו אף לתעודה UT 316:

- 1 'zn. bn. irbn
- 2 bn. mglb
- 3 bn. ntt
- 4 'myn. bn. ḡhp_n
- 5 bn. klbn
- 6 bn. bly
- 7 bn. t'y
- 8 bn. nšdn
- 9 klby

על תעודה זו כותב הלצר:

מתוך תשעה אנשים רשומים רק שניים (שורות 1, 4) בשמם ובשם אביהם, שישה (שורות 2, 3, 5-8) בשם אביהם ורק אחד (שורה 9) בשמו שלו בלבד. ולמרות זאת, אין ספק, שמאחר שהם כלולים ברשימה אחת, היו כולם שווים, פחות או יותר, במעמדם החברתי, ושהסופר, כותב התעודה, לא ייחס לאופני הרישום השונים כל משמעות חברתית. הרי אלה תעודות משרדיות, ותדיר אינן אלא טיוטות, שהסופרים רשמו אותן לצורכי שימוש פנימי בלבד.

32 idem, *The Rural Community in Ancient Ugarit*, Wiesbaden 1976, p. 23. וראה לעיל, הערה 18.

...כשהיה על הסופרים לרשום פקיד, שהיה מוכר להם, הסתפקו בציון שמו בלבד או שם

אביו בלבד, אך לפעמים קרה שציינו את שני השמות גם יחד.³³

הנחתו של אלט, ש'בן x' ברשימות מאוגרית מציין שם רשמי של מי שירש מישרה ממלכתית, מתמוטטת לנוכח העובדה שרבים מאוד מהשמות – ובכלל זה גם הצירוף 'בן x' – אינם אלא כינויים. ברשימות אלה נפוצים מאוד כינויי המוצא. למעלה נזכרו kry (הכרי) ו-krty (הכרתי) ככינויים המופיעים בעצמם, כמו 'הגלילי' ברשימת בית-פגי, שורה 5. ברם יש באוגרית אנשים המכונים mšry (המצרי), ḥty (החתי), alty (הקיפרוסי), kn'ny (הכנעני), arwdn (הארודי), šrptn (הצרפתי), addy (האשדודי), וכו'.³⁴ אלה כינויי מוצא ממקומות הידועים גם ממקורות שמחוץ לכתבי אוגרית; אך מי שכונה mlky, aqmy, ulmy, š'rtly, ušknly, יש שהם מופיעים אחרי שם פרטי ויש שהם באים אחרי המלה 'בן'. למשל, ב-UT 2068 שורה 5 נזכר ynhm ulmy, ואילו ב-UT 321, I:19 מוצאים אנו מישרה המכונה bn ulmy.

בין הכינויים הרבים שבכתבי אוגרית, יש כאלה הזהים או הדומים מאוד לאלה שהובאו למעלה מהמקורות של ימי הבית הראשון וימי הבית השני. דרך משל: bn arz (השווה 'בן ארזה'); bn ḥnzr (ראה 'בני חזיר'); bn glgl (ראה הרשימה מתל ערד); bn ḥnqn (השווה 'בן הרצחן'); bn ḥyl (השווה עם 'בן חיל' בדברי הימים ב יז ז; מצדה, מס' 439: 'יואב' – כנראה כינוי של גיבור); bn abn ('בן אבן', כנראה כינוי לאדם קשה, והשווה 'גרידא', במצדה מס' 432). bn kdgdl(m) אינו אלא 'בן כד גדול', כנראה כינוי לאדם שמן, כמו שבמצדה 'בר קרזלה' (מס' 408, 420:3, 421:7) ו'בן כנבון' (מס' 430) רומזים למישהו שהוא עגול בצורתו.³⁵ כורש גורדון מסביר את השם ytn כ'משתיין' Urinator, ואת (bn) ḥran –
Cacator.³⁶

הבאנו רק דוגמאות ספורות משפע החומר שברשימות השמות שנמצאו באוגרית. חומר זה מעיד בעליל, שגם באוגרית 'בן x' הוא שם לא-רשמי, אשר לעתים קרובות אין הוא מתייחס אל האב, אלא הוא כינוי של אדם כפי שהוא נקרא בחבורה. השימוש בשמות לא-פורמליים ובכינויים היה מקובל מאוד בחברה השמית. ש"ד גויטיין הצביע על תופעה זו בקרב הערבים, בקרב היהודים בימי הביניים (כפי שבא הדבר

33 הלצר (לעיל, הערה 30), עמ' 113.

34 כל הדוגמאות, דלעיל ודלהלן, לקוחות מכרכי הטקסטים והמילון שב-UT. כמו כן ראה בספר זה, כרך הדקדוק, עמ' 61–65. עלי לציין, כי כמו רוב החוקרים, נאלץ אני להביא את נוסחי הכתובות מאוגרית מכלי שני, ללא אפשרות לבדוק (ולו רק בתצלום טוב) את נכונות הקריאות, סגנון הכתב וכיו"ב.

35 ראה לעיל, הערה 11. קליין (לעיל, הערה 8), לשוננו א, עמ' 347, קושר את השם 'קתרוס' עם המלה היוונית Κανθαρος, שמוכנה בין היתר הוא 'כלי שתייה בעל בטן גדולה'.

36 UT, p. 416

לידי ביטוי בגניזה של קהיר) ובקרב יהודי תימן בזמן החדש.³⁷ שמות וכינויים כאלה נכנסו לעתים גם לתחום הרשמי ואף לאדמיניסטרציה הממלכתית. במקרא נזכרים אנשים שונים רק בשם הפרטי בתוספת כינוי. דרך משל: אוביל הישמעלי, אוריה החתי, אחיה השילוני, אחימלך החתי, אחיתפל הגילוני, איתן האזרחי, אליהו התשבי, אתי הגתי, דואג האדומי, הימן האזרחי, חבר הקיני, חושי הארכי, חיאל בית־האלי, יואש אבי־העזרי, יזיז ההגרי, יפתח הגלעדי, ישי בית־הלחמי, יתרא הישראלי (= יתרו הישמעאלי), נבל הכרמלי, רות המואביה, שטרי השרוני, וכו'. בשם פרטי ובכינוי המציין בדרך כלל מוצא (עיר, שבט, משפחה וכיו"ב) נמנו גם רבים ברשימת 'הגבורים אשר לדויד' (שמואל ב כג ח-לט; דברי הימים א יא י-מז); אנו מוצאים שם שמות בצירוף כינויים, כגון חלץ הפלטי, אביעזר הענתותי, בניהו הפרעתוני, אליחבא השעלבוני ואוריה החתי. על כן לא ייפלא הדבר, שבין שנים־עשר הנציבים של שלמה, חמישה נרשמו בשמות לא־פורמליים. סיבות שונות עשויות היו לגרום עובדה זו; כגון: בעלי התפקידים נרשמו כפי שנקראו ברבים; במקור שהיה בידי הסופר/העורך המקראי לא צוינו שמותיהם המלאים של נושאי משרות אחדים. האם היתה זו טעות או רשימה פורמלית, שהרושם לא הקפיד לרשום בה את השם המלא – זאת לא נדע. מכל מקום, אין בידינו שום ראיה לכך שכתובת הנוסח 'בן X', דהיינו בהשמטת שמו הפרטי של האדם, היתה מגמה המשקפת חוק, תקנון, סדר, הוראה אדמיניסטרטיבית וכיו"ב.³⁸

S. D. Goitein, 'Nicknames as Family Names', *Journal of the American Oriental Society*, 37
XC (1970), pp. 517–524

38 אין בדברינו כדי לטעון נגד הדעה שבין נציבי שלמה היו בני משפחות כנעניות מיוחסות. עוד לפני שפרסם אלט את המאמר הנידון כאן, הפנה מזר את תשומת לבנו ל'ריבוי השרים בשרות האזרחי והצבאי כאחד, שגייסו דויד ושלמה מבין הנוכרים בכלל והכנענים בפרט'. הוא אף צירף לכאן את שני המשוררים, איתן האזרחי והימן האזרחי. ראה: ב' מזר (מייזלר), 'סופר המלך דויד ובעיית הפקידות הגבוהה בממלכת ישראל הקדומה', ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, יג (תש"ז), עמ' 106–107 (= כנען וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 210–211). למסקנה שבני משפחות כנעניות שירתו בממלכת דויד ושלמה יש עדויות רבות. הצירוף 'בן X' במלכים א ד אינו משמש עדות לכך.